

ઝારવેલનો હાથીગુફા - અભિલેખ (જૈન ધર્મનો ઉલ્લેખ કરતો પ્રાચીનતમ અભિલેખ)

ડૉ. હસમુખ વ્યાસ

ઇતિહાસના મૂલ સાધન (સ્રોત) તરીકે અભિલેખોનું સવિશેષ મહત્ત્વ છે. આમ તો, પ્રાચીનકાલથી લાકડું, (પત્થર) માટી; તાંબુ, પથ્થર વ. નો અભિલેખ માટે ઉપયોગ થતો-થયો છે. પરંતુ પથ્થર તેના ટકાઉપણાને કારણે સૌથી વધુ ઉપયોગમાં લેવાયેલ છે. અનેક પ્રાચીન રાજવંશો, તેનો સમય-પ્રશાસનકાલ; તેમજ તત્કાલીન રાજકીય-સામાજિક-ધાર્મિક તેમજ સાંસ્કૃતિક વ. બાબતોની ચોક્કસ જાણકારી આનાથી થઈ શકે-શકી છે. પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસના પુનરાલેખનમાં અભિલેખો સવિશેષ મદદરૂપ બનેલ છે. આવા જ એક ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવતા શિલાલેખ વિષે લખવાનો પ્રસ્તુત ઉપક્રમ છે- તે છે હાથીગુફાનો ઝારવેલનો શિલાલેખ.

વર્તમાન ઓરિસ્સા (પ્રાચીન મૌર્યકાલીન કલિંગ) રાજ્યની રાજધાની ભુવનેશ્વરથી પશ્ચિમમાં આશરે દશ કી.મી.ના અંતરે ઉદયગિરિ અને ઝખડગિરિ સુપ્રસિદ્ધ ગુફાઓ આવેલી છે. રસ્તાની બંને બાજુ આવેલી આ ગુફાઓમાં રસ્તાની જમણી બાજુ ઉદયગિરિની અને ડાબી બાજુ ઝખડગિરિની ગુફાઓ છે. ઉદયગિરિની પ્રખ્યાત ગુફાઓમાં સ્વર્ગપુરીની ગુફા, રાણીગુફા, ગણેશગુફા, જયવિજય ગુફા, વ્યાઘ્રગુફા અને હાથીગુફા છે. હાથીગુફા લાલ રત્તીઆ પથ્થરની એક પ્રાકૃતિક ગુફા (૫૭ x ૨૮ x ૧૨') છે. આમાં થોડો ફેરફાર કરી તેને સભાગૃહમાં નિર્મિત કરાઈ છે. આના પ્રવેશદ્વારે એક શિલાલેખ છે જે 'ઝારવેલના શિલાલેખ' તરીકે વિખ્યાત છે.

મૌર્ય સમ્રાટ અશોક (શાસનકાલ : ઈ.પૂ. ૨૬૨-૨૩૮)ના શાસનકાલ પછીનો કલિંગનો ઇતિહાસ અનિશ્ચિત-અન્ધકારમય છે. સમ્ભવતઃ મૌર્યની અવનતિનો લાભ ઉઠાવી તેના શક્તિશાળી સેનાનાયક-પદાધિકારીઓએ કોઈ સ્વતન્ત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી હોય. આ વંશને પ્રારમ્ભના એક અભિલેખમાં ચેદિવંશ કહેલ છે. પ્રસ્તુત વંશ સાથે સમ્બન્ધિત ઝારવેલ અને તેના જીવન પ્રશાસન સન્દર્ભે એક માત્ર અભિલેખ મળેલ છે - હાથીગુફાનો. આ અભિલેખમાં જ ઝારવેલ પોતાને રાજર્ષિ

વસુનો વંશજ કહે છે - જે સમ્ભવતઃ ચેદિરાજ વસુ છે. ઈસ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદી દરમ્યાન યમુના કિનારે બુન્દેલખણમાં ચેદિ રાજ્ય અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું. સમ્ભવતઃ અહીંથી તેની કોઈ શાખા કલિંગ જઈને વસી હોય. આ રાજવંશનો ઇતિહાસ ઉદયગિરિમાંથી કેટલાક અભિલેખોથી જાણી શકાય છે. આમાંનો હાથીગુફાનો ખારવેલનો શિલાલેખ અત્યધિક મહત્ત્વનો છે. ગુજરાતી ખારુ-ખારાશના મૂળની જેમ 'ખારવેલ'માં પળ ખાર-ક્ષાર શબ્દ રહ્યો છે. ડૉ. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલના મતાનુસાર ખારવેલ શબ્દ સં. ક્ષાર+વેલ શબ્દો મળી બનેલ છે. જેનો અર્થ થાય છે - ખારી લહેરોવાળો અર્થાત્ સમુદ્ર. ડૉ. દિનેશચન્દ્ર સરકાર પળ આ મતને સ્વીકારી તેનો અર્થ 'સમુદ્ર કિનારે શાસન કરનાર (શાસક)' દર્શાવે છે.

ઉદયગિરિની ટેકરીઓમાં બૌદ્ધ-જૈનોની ઘણી ગુફાઓ આવેલી છે. આમાંની કેટલીક તો ઈ.સ.પૂર્વે ત્રીજી સદી પૂર્વેની છે. ભારતના પૂર્વભાગમાં બંગાળના ઉપસાગરના કાંઠે આવેલ વર્તમાન ઓરિસ્સા (Orissa) સ્થાનિક ભાષામાં ડહિયા ઓહિયા (સં. ઓહ) છે. તેની રાજધાની ભુવનેશ્વરથી પશ્ચિમે આવેલ ઉદયગિરિ નવું નામ હોવાનો કેશવલલ હ. ધ્રુવનો મત છે. તેનું પ્રાચીન નામ 'કુમારપર્વત' હોવાનું તેઓ જણાવે છે એટલું જ નહિ ઉદયગિરિ > ઓહગિરિ (સં.) > ઉહયગિરિ (પ્રા.) પરથી બન્યાનું જણાવે છે.^૧

હાથીગુફાના પ્રવેશદ્વારે કઠળ-બરડ પથ્થર અંકિત આ લેખનો કાઢની થાપટો-ઘસારાને કારણે મધ્યનો કેટલોક ભાગ નષ્ટ થઈ ગયેલ છે. આમ છતાં જે અવશેષ છે તે પળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અત્યધિક મહત્ત્વ ધરાવે છે. સહુ પ્રથમ પ્રસ્તુત લેખની ભાલ અને ઇકાધિક વિદ્વાનોએ તેના કરેલા વાચન અને પાઠભેદની વિગત તપાસીએ.

પ્રસ્તુત શિલાલેખ (૧૫.૧ x ૫.૬')માં અલઙ્કારવિહીન સરલ અને સહજ ભાષામાં કુલ ૧૭ પંક્તિઓ છે, ઇક પંક્તિમાં ૧૦ થી ૧૦૦ અક્ષર અંકિત છે. પાલી સાથે મળતી પ્રાકૃત ભાષામાં તે બ્રાહ્મીલિપિમાં અંકિત છે. લેખની બન્ને બાજુ બે-બે ચિહ્ન અંકિત છે. સામાન્ય રીતે પ્રાચીન અભિલેખોમાં આવા-કમઢ, વર્તુલ, સ્વસ્તિક જેવા ચિહ્ન અંકિત કરાતા. આ લેખની સર્વ પ્રથમ ભાલ ફાધર ઁ. સ્ટર્લિંગે (A. Stirling) ૧૮૨૦માં મેલ્બી કર્નલ મૅકન્ઝી (Mackenzie) ની સહાયથી ઁક અપૂર્ણ વાચના તૈયાર કરી ૧૮૨૫માં અનુવાદ વિના Asiatic ૧. સાહિત્ય અને વિવેચન. કેશવલલ હ. ધ્રુવ, અમદાવાદ : ૧૯૯૫ (બી.આ.) પૃ. ૧૧૧-૧૪

Researches : Vol. 15मां प्रकाशित करी. आ पछी अेम. किट्टो (M. Kittoe) अे तेनी वधु साची वाचना तैयार करी. जेने १८३७मां जेम्स प्रिन्सेपे मनमान्या पाठ - अनुवाद साथे तेना Corpus Inscription Indicarum मां प्रकाशित करी. आ तेनो प्रथम अनुवाद. १८८५मां पण्डित भगवानलाल इन्द्रजीअे स्थळ पर ज तेनी अेक प्रतिलिपि तैयार करी अने १८८६मां छत्रा प्राच्यविद्याविदोना आन्तरराष्ट्रीय सम्मेलन दरम्यान प्रसिद्ध स्मारिका (सुवेनियर)मां सानुवाद पाठ प्रसिद्ध थयो. आ पाठ १९१० सुधी प्रमाणिक मनातो रहतो. वच्चे १८७७मां अे. कर्निंगहामे पण तेनी अेक शिलामुद्रणीय छाप प्रकाशित करी. राजा राजेन्द्रलाल मित्रे १८८०मां तेना प्रख्यात ग्रन्थ 'Antiquities of Orissa' मां सानुवाद पाठ प्रसिद्ध कर्यो. परंतु आ बधा प्रयत्न अधिकृत न हता. १९०६मां टी.एच.ब्लोख (Bloch)ना निदर्शनमां आ शिलालेखनी वधु अेक शाही-छाप तैयार करावी डो. कीलहोर्नने मोकलाई. १९१०मां लूडर्से पण आनो सारांश प्रकाशित कर्यो. अेमणे आ लेखने तिथिविहीन बताव्यो. आ ज वर्षे डो. जहोन फ्लीटे पण अभिलेखनी बे संक्षिप्त नोंध प्रकाशित करी. अेमणे लेखना पाठमां केटलाक सुधारा सूचव्या. १९१३मां राखालदास बेनरजीअे स्थळ-तपास-निरीक्षण करी तिथियुक्त विवादास्पद पाठनुं परीक्षण कर्युं. १९१७मां डो. कालिदास नाग साथे अेमणे स्थळनी पुनः मुलाकात लई अभिलेखनी बे शाही-छाप तैयार करी. आ समय दरम्यान डो. काशीप्रसाद जयस्वाले पण प्रस्तुत अभिलेखनो अेक पाठ प्रकाशित कर्यो. (जर्नल ओफ बिहार - उडिसा रिसर्च सोसायटी, १९१७). १९१८मां अेमणे स्थळनी पुनः मुलाकात लई बीजो अेक संशोधित पाठ तैयार करी प्रसिद्ध कर्यो. (ज. ओफ बि.उ. रि.सो. : १९१८) १९१९मां डॉ. जयस्वाल अने राखालदास बेनरजीअे संयुक्त रीते अेकवार स्थळ-तपास-निरीक्षण-परीक्षण करी प्रत्येक अक्षरनुं झीणवटभर्युं परीक्षण कर्युं. अे बन्ने विद्वानोअे १९२४ अने १९२७मां लीधेल छापोना आधारे अभिलेखनी अेक अन्तिम वाचना तैयार करी जे सानुवाद १९२७मां ज.बि.उ.रि.ओ १९२७मां प्रकाशित थई. आ पछी पण अनेक विद्वानोअे आनी वाचना-अनुवाद-विवेचन करेल छे.

ब्राह्मी लिपि अने पालि साथे मळती प्राकृतभाषामां गद्यमां उत्कीर्ण प्रस्तुत अभिलेखनुं सविशेष महत्त्व अे छे के ते जैनधर्मनो उल्लेख करनार

પ્રાચીનતમ શિલાલેખ છે. અભિલેખનો આરમ્ભ જ જૈનધર્મના ઓઝ્ઝ-મન્ત્ર નમો અરહંતાન (I) નમો સવસિધાનં (II) થી થાય છે. અને પ્રથમ પંક્તિમાં તેને અર્થાત્ **ખારવેલને** ‘મહામેઘવાહનેન’ કહ્યો છે. આ એક સર્વોચ્ચ બિરુદ હોવાનું મનાય છે. મહામેઘવાહન અર્થાત્ જેનું વાહન મહામેઘ અર્થાત્ મહાન રાજકીય હાથી છે તે. આ શબ્દાર્થના આધારે તેનો સૂચિતાર્થ ‘ઇન્દ્ર’ થતો હોવાનું તદ્વિદોનું માનવું છે. કેમકે હાથી (એરાવત) ઇન્દ્રનું વાહન છે. ડૉ. વેણીમાધવ બરુઆના મતે પ્રસ્તુત લેખની ૧૬મી પંક્તિમાં ‘ઇન્દ્રરાજ’નો શબ્દપ્રયોગ થયેલ હોઈ **ખારવેલની** તુલના ઇન્દ્ર સાથે કરાઈ હોવાનું મનાય છે. પરંતુ, ડૉ. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ અને ડૉ. દિનેશચન્દ્ર સરકાર ‘ઇન્દ્રરાજ’ શબ્દના બદલે ‘ભિક્ષુરાજ’ હોવાનું નોંધે છે જે ઉપયુક્ત પળ છે.

અભિલેખનો સમય :

પ્રસ્તુત અભિલેખ એક શાસક (ખારવેલ)ના જીવન-પ્રશાસનની ऐतिहासिक घटनाओ दर्शावतो भारतનો સર્વપ્રથમ અભિલેખ હોવા છતાં તેના અને તેમાં ઉલ્લેખિત શાસક-ખારવેલની નિશ્ચિત સમય-તિથિનો પ્રશ્ન અદ્યપિ ઉકલ્યો નથી. વિભિન્ન પુરાવિદો-ઇતિવિદોએ વિભિન્ન સ્વરૂપે પોત-પોતાના દૃષ્ટિકોણથી તેને સ્પષ્ટ કરવાના પ્રયત્ન અવશ્ય કર્યા છે. જેને નોંધીએ :

ડૉ. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલે અભિલેખમાં ઉલ્લેખિત **બહસતિ મિતિ** (બૃહસ્પતિ મિત્ર) તે પુષ્પમિત્ર હોવાનું જણાવે છે. તે અન્તિમ મૌર્ય રાજા બૃહદ્રથનો સેનાપતિ હતો, અને પ્રથમ શુંગ સમ્રાટ હતો. તે લગભગ ઈસ.પૂર્વે ૧૮૪ દરમ્યાન શાસન કરતો હતો. આના આધારે ડૉ. જયસ્વાલ **ખારવેલનો સમય** ઈસૂ પૂર્વેની બીજી સદી નિધરિ છે. ડૉ. જયસ્વાલ અભિલેખની ૧૬મી પંક્તિનું વાચન આ પ્રમાણે કરે છે : ‘**પાનંતરીય સથિ-વસ-સતે-રાજ-મુરિય કાલે વોચ્છિને**’. આના આધારે તે **ખારવેલનો સમય** મૌર્યકાલનું ૧૬૫ વર્ષ નિશ્ચિત કરે છે.^૧ વિન્સેન્ટ સ્મિથનું પળ એમજ માનવું છે કે કર્લિંગાધિપતિ **ખારવેલે** હાથીગુપ્તા અભિલેખમાં જેને ‘બૃહસ્પતિમિત’ કહેલ છે તે પુષ્પમિત્રને એમણે પરાજિત કર્યો હતો. ડૉ. સ્ટેન કોનો, એચ.સી. રાયચૌધરી વ. પળ આ મતના છે.

પરંતુ ડૉ. જયસ્વાલ-નિર્દર્શિત પાઠની વાચના હવે આ પ્રમાણે કરાઈ છે : ‘**પાનતરીય-સત-સહસેદિ**’ અર્થાત્ પાંચ લાખ મુદ્રાઓ અર્હતો (જૈન

૧. જર્નલ ઓફ બિહાર-ઓડિસા રિસર્ચ સોસાયટી, અંક-૪, ભાગ-૪, પૃ. ૩૯૪

સાધુઓ) માટે તેમજ અન્ય ગુફા નિર્માણ તેમજ સ્તંભાદિ સુકૃત્યો માટે વ્યય કરાઈ હતી. ડૉ. ઘોષનું માનવું છે કે વસ્તુતઃ વાક્ય અહીં જ પૂરું થઈ જાય છે. ડૉ. જયસ્વાલે ‘પાનતરીય-સથિ-વસ-સતે’ પછી ‘રાજા મુરિય કાલે વચ્છિને’ પદ સાથે ભેળવી દઈ એક કરી દીધું છે. વસ્તુતઃ પ્રથમ પદ પછીનો પાઠ આ પ્રમાણે હોવો જોઈએ : મું(ચિ)ય-કલા-વોછિન’ આમાં મૌર્યકાળનો ઉલ્લેખ-સંકેત નથી. અધિકાંશ વિદ્વાનોએ આ પાઠને માન્ય (અધિકૃત) ગણી સ્વીકાર્યો છે.

અભિલેખ-વિશેષજ્ઞોના મતે પ્રસ્તુત અભિલેખ સમ્ભવતઃ નાનાઘાટના લેખોના સમીપવર્તી સમયનો અથવા સમકાલીન તેમજ હેલિયોડોરસના બેસનગરના અભિલેખ પછીનો હોઈ આને ઇસુ પૂર્વેની પ્રથમ સદીમાં મૂકી શકાય નહીં. કેમકે નાના ઘાટનો લેખ ઈસ. પૂર્વેની પ્રથમ સદીના ઉત્તરાર્ધ પૂર્વેનો ન હોવાનું સિદ્ધ થયેલ છે. અતઃ હાથીગુફા લેખ ઉક્ત અભિલેખથી થોડો આગળનો અથવા સમકાલીન હોવાનું મનાય છે. અર્થાત્ તે ઈસુની પ્રથમ સદી પૂર્વેનો હોઈ શકે નહિ, આમ ખારવેલનો સમય ઈસુની પ્રથમ સદી નિશ્ચિત થાય છે. તો મંચપુરી ગુફામાં ખારવેલની રાણીનો એક અભિલેખ અંકિત છે જે ભરહુત શિલ્પો (ઈ.પૂ. પ્રથમ સદીનો પૂર્વાર્ધ) પછીનો છે.

આગળ નોંધ્યું એ મુજબ આ અભિલેખ ખારવેલના જીવન પ્રશાસન દર્શાવતો એક માત્ર અભિલેખ છે. સામાન્ય રીતે અભિલેખોમાં સમ્બન્ધિતના પૂર્વજોની કીર્તિનું ગાન થતું હોય છે પણ અહીં એવું નથી. આમાં માત્ર ખારવેલના નિજી જીવન અને પ્રશાસનકાર્યો જ વર્ણિત છે. પ્રારમ્ભની ૨-૩ પંક્તિમાં તેના જીવન વિષે માહિતી છે : ૨૪ વર્ષે રાજ્યગાદી સંભાળીએ પૂર્વે પ્રારમ્ભના ૧૫ (પંદર) વર્ષે ખેલકૂદાઢ્યાં, ત્યાર પછીના યુવરાજ તરીકેના ૯ (નવ) વર્ષ લેખ (લખવું- અથવા શાસન જાણકાર), રૂપ (સિક્કા અર્થાત્ હિસાબ) ગણના (ગણિત), વ્યવહાર (આચરણ શાસ્ત્ર) વિધિ (કાયદો-કાનૂન) વ. ઉપરાંત સર્વ વિદ્યાઓમાં પારંગત થયો. આ પછી ૨૪ વર્ષે રાજ્યધુરા સંભાળ્યા બાદના ૧૩ (તેર) વર્ષનાં પ્રશાસન કાર્યોનું નિરૂપણ છે.

૨૪૪ના વર્ષે રાજ્યાભિષેક બાદ પ્રથમ વર્ષે એમણે તોપાનના કારણે નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ ગયેલ નગરનું પ્રમુખ દ્વાર, અનેક ઇમારતો તેમજ કિલ્લાની મરમ્મત ઉપરાંત રાજધાનીમાં ઋષિચિત્રી નામનું સરોવર ઉપરાંત સુન્દર બગીચાઓ ઉપવનો

બનાવરાવ્યા. લોકરંજન માટે નૃત્ય-ગાયન-વાદનનું આયોજન કર્યું. શાસનના પ્રથમ વર્ષે જનહિતનાં કાર્યોને પ્રાધાન્ય આપ્યા બાદ પછીનાં વર્ષોમાં એમણે સૈન્ય અભિયાન આદર્યાની વિગત નિરૂપિત છે. પ્રસ્તુત અભિલેખમાં તેના ખાસ તો શાસનના બીજા-ચોથા-આઠમા અને અગિયારમા વર્ષે કરેલ અભિયાનોનું સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ-વર્ણન છે. આમાં ઋષિક (મૂસિક) નગર (પંક્તિ ૪); રાષ્ટ્રિકો અને ભોજકો પર (પંક્તિ ૬); રાજગૃહ નજીકના ગોરક્ષ ગિરિ (ગયા જિલ્લા સ્થિત બરાબર નામનો પર્વત) (પંક્તિ ૭-૮) તેમજ પિથુંડ નગર (ગોદાવરી-કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના તટવર્તી પ્રદેશ) પર વિશાળ સેના સાથે આક્રમણ કર્યાનું નિરૂપણ છે. સમ્ભવતઃ એનાં આ અભિયાનો રાજ્યસીમાવિસ્તરણ માટે કોઈ પ્રદેશને જીતી લેવાના હેતુસર નહિ પણ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવા અને એક પ્રકારની સૈન્યશક્તિનું પ્રદર્શન કરવા સમાન જ હોવાનું મનાય છે.

અભિલેખનો આરમ્ભ અર્હતોને નમસ્કારથી થતો હોઈ ચારવેલ નિશ્ચિત રૂપે જૈન-ધર્માનુયાયી હોવાનું કહી શકાય. આ ઉપરાંત અર્હત પૂજાનો ઉલ્લેખ (૯); જિન પ્રતિમાના પૂજનની વાત (૧૨) અને અર્હતો માટે વર્ષાકાળ વ્યતીત કરવા કુમારીપર્વત (ઉદયગિરિ) પર આશ્રય ગુફાઓ તૈયાર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ સ્પષ્ટતયા તેના જૈન હોવાનું સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રમાણ ગણી શકાય. આથી જ તો પ્રસ્તુત અભિલેખને જૈન ધર્મનો ઉલ્લેખ કરતો પ્રાચીનતમ પુરાવો-અભિલેખ માનવામાં આવે છે. આ અભિલેખની ૧૫મી પંક્તિથી શાસનના ૧૩મા વર્ષે એમણે કોઈ એવું આયોજન કરેલ કે જેમાં દેશભરના જ્ઞાનીઓ, તપસ્વીઓ, ઋષિઓ, અર્હતો इत्यादि એકત્ર કરાયાનું જાણી શકાય છે. અલબત્ત આ આયોજન શાનું-શા હેતુસર હતું તે સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી. સમ્ભવતઃ તે અર્હતોની સંગીતિ હોય. તે જૈન ધર્મવલમ્બી હોવા છતાં અન્ય ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ રાખતો. (૧૭). તેનો ૨૪મા વર્ષે થયેલ રાજ્યાભિષેક વૈદિક પ્રથા સૂચવે છે. આ ઉપરાંત બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યા તેમજ અન્ય ધર્મોનાં દેવાલયો પણ બંધાવી આપ્યાં હતાં.

સામાન્ય રીતે બૌદ્ધ ધર્મની જેમ જૈન ધર્મ કોઈ રાજ્યાશ્રિત ધર્મ ન હોવાનું મનાતું. ને આ લેખ કૈંક જુદું જ પ્રમાણ આપે છે : ચારવેલ જૈન ધર્મી હતો ને તેનો રાજધર્મ પણ જૈન ધર્મ હતો. આ અભિલેખથી એક ખાસ બાબત એ જાણવા મળે છે કે સામાન્ય રીતે મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ બાદ ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષે જૈન પ્રતિમાઓ બનાવવાનો - અને એ રીતે પ્રતિમા પૂજન થયાનો - આરમ્ભ

थयानुं मनातुं. परंतु, प्रस्तुत अभिलेखथी अेक नवीन ज विगत प्रकाशमां आवे छे : कर्लिंगजिन अर्थात् आदि तीर्थकर ऋषभदेवनी जे प्रतिमा नन्दराजा उपाडी गयेल तेने खारवेले पुनः राजगृहे पाछी लावी (१२) स्थापित करी. आनाथी ईसूनी त्रीजी सदी पूर्वे (नन्दनो समय) तेमज तेनी पहेला पण जैन प्रतिमा पूजन यथार्थ रीते प्रचलित होवानुं असन्दिग्धपणे सिद्ध थाय छे.

हाथीगुफा अभिलेखमां उल्लेखित पूर्वोक्त विवरण-विवेचनाना आधारे निर्विवाद स्वरूपे कही शकाय के खारवेल विविध विद्याओमां पारंगत, अेक कुशळ सेनानायक, पराक्रमी योद्धो तेमज सुयोग्य प्रजाप्रिय सफळ शासक हतो. हाथीगुफा अभिलेखनी आ संक्षिप्त विवरण-विवेचना छे. जो तेनी प्रत्येक पंक्तिना प्रत्येक शब्दनी ऐतिहासिक-सांस्कृतिक सन्दर्भे स्पष्टता-विवेचना कराय तो ज तेनुं सर्वाङ्गी महत्त्व समजी शकाय. अस्तु.

आधार ग्रन्थो

१. भारतीय अभिलेख विद्या. शास्त्री, हरिप्रसाद अने प्रवीणचन्द्र परीख, अमदावाद : १९७३
२. साहित्य अने विवेचन. दी.ब. केशवलाल ह. ध्रुव. अमदावाद : १९९५ (बीजी आवृत्ति)
३. प्राचीनजैनलेखसंग्रह. प्रथम भाग (प्राकृत) सं. मुनि जिनविजय, भावनगर : १९१७
४. भारत का प्राचीन इतिहास, घोष, नरेन्द्रनाथ, लखनऊ, १९०२
५. प्राचीन भारतीय स्तूप, गुहा एवम् मन्दिर, उपाध्याय, वासुदेव, पटना : १९७२
६. भारतीय इतिहास कोश, भट्टाचार्य सच्चिदानन्द, लखनऊ : १९८९ (द्वितीय संस्करण)
७. ऐतिहासिक भारतीय अभिलेख, वाजपेयी, कृणदत्त तथा अन्य जयपुर : १९९२
८. प्राचीन भारत के प्रमुख अभिलेख-१ गुप्त परमेश्वरीलाल वाराणसी : १९९६ (तृतीय संस्करण)
९. प्राचीन भारत का इतिहास १ (सं.) गुप्त, शिवकुमार जयपुर : १९९९
१०. Indian Epigraphy, Sircar, D.C. Varanasi : 1965
११. The Cave Temples of India, James Fergusson and James Prurgess. Delhi : 1969 (Reprint)
१२. Political History of Ancient India, Raychaudhary, H. C. Calcutta : 1972 (Seventh Edition).

C/o. श्रीखंभलाव
महेदीवाडी, जमनावड रोड, धोराजी